

Etienne Leroux

In gesprek met Koos Human by geleentheid van die 25e bestaansjaar van Human & Rousseau Uitgewers

Etienne Leroux: Waar was jy op skool, waar was jy op universiteit, van waar jou belangstelling in die letterkunde?

Koos Human: Die Hoërskool Voortrekker op Boksburg; toe Wits. Ek het van kleins af baie gelees — en daardie dae was daar so min Afrikaanse boeke dat jy alles gelees het, van Johann van der Post tot C.M. van den Heever.

E.L.: Jy het eenkeer vir my gesê dat jy destyds 'n studie van "hack-writing" gemaak het. Vertel 'n bietjie meer oor hierdie aspek van jou navorsing, asook anekdotes, indien enige.

Koos Human: Vir my M.A. het ek 'n verhandeling geskryf oor "Die gewilde literêre werk" — 'n hoogdrawende naam vir "hack-writing". Ek het probeer om die geskiedenis van die ontwikkeling van populêre leesstof in Afrikaans na te gaan en daarna 'n paar gedeeltes uit populêre romans vergelyk met vergelykbare gedeeltes uit ernstige romans. Ek was destyds baie onder die invloed van Queenie Leavis met haar *Fiction and the reading public* en al daardie klomp Engelse "moralists" wat 'n geweldige sosiale waarde aan letterkunde geheg het — die Leavis'e, Denys Thompson, I.A. Richards ens.

Ons praat nou van meer as dertig jaar gelede en die anekdotes het vervaag. Ek onthou dat baie van die vraelyste wat ek rondgestuur het aan studente by universiteite om oor hul leesgewoontes navraag te doen, heel hoogdrawend beantwoord is. Jy sou kon glo hulle het net poësie gelees van sog-gens tot saans: Die vraelyste was seker ook totaal onwetenskaplik. Ek het ook met verskeie skryfsters gekorrespondeer en party (bv. Regina Nesar) het heeltemal emosioneel geraak oor die rol waarin hulle hulself gesien het as opvoeders van die volk of mense wat vir die volk leiding gee en ophef. Ek het hoofsaaklik met skrywers van liefdesverhale te make gehad, en in 'n mindere mate met skrywers van spanningstories. Van hulle was Tryna du Toit verreweg die intelligentste. Nie net het sy 'n wye kennis buite haar skryfwerk om nie, maar ook geen illusies soos Regina Nesar nie.

E.L.: Beskryf kortliks jou loopbaan voordat Human & Rousseau begin het. In die Noorde en die Suide. Ook 'n bietjie skindernuus oor die uitgewerye van destyds.

Koos Human: Ek was 'n taamlike "rollende klip" voor ek in die uitgewers-wêreld beland het: Joernalis (een jaar), toe weer joernalis elders (een maand), onderwyser (drie kwartale), vertaler by die Vleisraad (twee jaar), assistent in die afdeling skoolpublikasies by Nasionale Boekhandel (twee jaar), hoof van algemene publikasies by Nasionale Boekhandel (twee jaar),

bestuurder van die Afrikaanse Pers-boekhandel (agt maande) en vennoot/besturende direkteur/mede-hoofbestuurder/hoofbestuurder van Human & Rousseau (25 jaar). As jy praat van skindernuus in die uitgewerye destyds, sou ek kon uitwei oor die redes vir my kortstondige verblyf by APB, maar ek vrees dit sal lasterlik wees.

Die uitgewerye was toe dun gesaai. Van Schaik was bietjie op die agtergrond: die ou J.L. van Schaik se konserwatisme — na sy aanvanklike baanbrekerswerk — het die maatskappy noodwendig beïnvloed en ek dink sy seuns se inisiatief het gevolglik baie gely.

Die APB het groot dinge gedoen op die gebied van populêre leesstof en volkome smakeloos en sonder enige standaard boeke uitgegee. Petrus Nienaber het *alles* gekeur — van poësie tot manuskripte oor hoedemakery of koekversiering. Elke oggend het Sarel Marais (my voorganger) op 'n spesiale tafel in sy Mussolini-agtige kantoor die manuskripte neergesit wat hy daardie dag ontvang het en met die krik van die dagbreek het Nienaber op pad Wits toe ingekom om die manuskripte af te haal. Die volgende oggend is almal weer afgelewer (klaar gekeur) en geruil vir dié wat die vorige dag aangekom het.

Die twee uitgewerye van betekenis was Nasionale Boekhandel en Balkema. Tafelberg was destyds 'n heeltemal ander proposisie as vandag: dit was nog deel van wat die Cronjé-kommissie die "Goeie Hoop-kompleks" genoem het (eiendom van Blaar Coetzee). Nasionale Boekhandel het feitlik al die belangrikste skrywers uitgegee (naas Van Schaik, wat meestal nog die oueres in sy fondstys gehad het) en het binne sy beperkings moeite gedoen met die versorging van sy boeke hoewel nie goed genoeg nie. Die aksent, wat literêre kwaliteit betref, was veral op die poësie. Op die terrein van die poësie sou hierdie firma feitlik alles waag — tot by Peter Blum, wat destyds uiters riskant was. (Daar was selfs druk uit C.M. van den Heever se Skrywerskring dat Blum se eerste bundel aan die mark onttrek moes word.) Op die terrein van die prosa was die firma egter minder ondernemend en belangrike manuskripte het deur sy vingers geglip soos nie alleen joune nie, maar ook bv. Elise Muller se *Die vrou op die skuit* en (ek meen) Eiternal se *Jaffie*. Ook Con de Villiers se Overbergse stories is van die hand gewys. Daar was 'n volslae gebrek aan belangstelling in "skeppende prosa". Daar is geglo dat kortverhale nie verkoop nie. Die prosaskrywers is vervreem en dit het nogal heelwat moeite gekos om hulle weer nader te bring. Almal is na Balkema.

Balkema het 'n enorme rol in Suid-Afrika gespeel. Hy het ál daardie skrywers gepubliseer en só gesorg dat Recht Malan 'n shake-up by Nasionale Boekhandel beveel het. Hy het ook die boeke mooi uitgegee, in die regte Nederlandse styl, en dit het veroorsaak dat Recht Malan beveel het dat Nasionale Boekhandel 'n tipograaf uit Europa moes invoer om sy boeke ordentlik te laat lyk en met Balkema te laat kompeteer — vandaar Fomm. Is dit genoeg? Oor hierdie tyd kan ek ure gesels, maar dan sal jy 'n snelskrywer

byderhand moet hê. Ek moet wel sê: mnr. Recht Malan was, ten spyte van talle hebbelikhede, die mees opgevoede, beskaafde, beskeie en terselfder tyd streng baas wat ek ooit gehad het. Ek sal sy gereelde besoeke en oproepe altyd onthou.

E.L.: Vanwaar die kode: Persdiens in Human & Rousseau se briefhoof?

Koos Human: Toe ek besluit om APB te verlaat, het ek Leon Rousseau opgebél en ons het Human & Rousseau gestig. Op daardie tydstop het Leon 'n persagentskap gehad met die naam Die Uniale Persdiens (later verkoop aan Jan van Elfen). Hierdie persagentskap se telegramdiens was vanselfsprekend Persdiens, wat ons oorgeneem het.

E.L.: Hoe het jy en Leon julle "saak" begin. In 'n garage?

Koos Human: Leon en ek het nie presies in 'n garage begin nie, hoewel ons eerste pakhuis die bediendekamer onder die garage van my bungalow in Kampsbaai was, van waar ek elke oggend met 'n prekêre trap langs opgesteier het met 'n koffer vol eksemplare van ons suksesvolle eerste boek, *The last division* (Anthony Delius), om vroeg soggens by ons kantoor in Volkskasgebou, Adderleystraat, af te laai, van waar Ebrahim Petersen die pakkies moes gaan aflewer, vergesel van fakture wat ek met die hand uitgeskryf het. Dit is 'n belangrike manier, glo ek, om bo uit te kom, as jy heel onder begin.

Ons kantore was in Volkskasgebou, maar ons het dit binne maande ont-ruim, want hulle was te duur (ek meen £21 per maand). Leon het sy huis in Rugbyweg verkoop en 'n huis in Alexandralaan, Oranjezicht gekoop (no. 24, nie ver van my huidige woonplek no. 35 nie). Hierdie huis het 'n enorme kelder gehad. Een helfte van die huis is as kantore gebruik, die res vir 'n wo-ning en die kelder vir die opberging van ons geleidelik groeiende voorraad. Waarskynlik in stryd met alle munisipale regulasies. Wim Hartman het een-dag daar opgedaag en gesê dis die naaste wat hy nog gesien het aan die Hyman-broers se opset in Koffiefontein.

E.L.: Waar het julle julle geld gekry om 'n uitgewery te begin? Was dit moeilike jare?

Koos Human: Ons het geen geld gehad nie. Ons het van die hand in die tand geleef. Een maand, onthou ek, het ons £30 gehad om tussen ons twee te verdeel, nadat huur, tikster en bode betaal is. Op daardie tydstop was my huishuur £19 per maand. (Daar het ek selfs alle sluimerende sosialistiese neigings verloor.) Die persagentskap het 'n bietjie geld ingebring en verder het ons vertaalwerk gedoen. Ek het selfs die vertaling van genl. De Wet se *Die stryd tussen Boer en Brit*, wat ek op my lys gehad het as een van ons eerste publikasies, aan J.D. Pretorius by Tafelberg verkwaansel vir onmiddellike kontant, en hy het daarna duisende uit die boek gemaak. Jy kan dus sien dit was moeilike jare. Na ongeveer 'n jaar het Gerrit Bakker, 'n ou vriend van my en boekhandelaar/uitgewer (Constantia) in Johannes-burg, aan ons £1 500 geleen wat hy later in aandele omgeskep het. Bakker het ons in aansienlike mate op die been gebring.

E.L.: Op watter stadium het julle vóór alle ander gevestigde uitgewerye die Sestigters gegaps? Hoeveel Sestigters se werke is deur julle uitgegee?

Koos Human: Ek meen ons eerste groot Sestiger-jaar was 1962. Toe het *Lobola* en *Silbersteins* verskyn. Die geskiedenis van *Silbersteins* ken jy, maar vir die lesers moet ek dit oorvertel. John Malherbe, wat toe bestuurder van H.A.U.M. was, het die ms. deur die jeugdige John Kannemeyer laat keur en, ten spyte van 'n geesdriftige verslag, besluit dat H.A.U.M. te veel hooi op sy vurk het in 1962 om nog 'n boek te aanvaar. Daarop het Gerry de Melker dit vir my gebring. Dit is 'n storie wat ek vandag nog vir my persoonlik vertel as hulle sê dis te laat in die jaar om nog 'n ms. te publiseer. *Lobola* het ons ook "by verstek" gekry. Dit was voorgelê aan Nasionale Boekhandel, wat dit aan W.E.G. Louw gestuur het vir keuring. Louw het die boek aanbeveel, maar gesê Boekhandel moet self besluit of hy vanweë sy "verbintenis met kerk en staat" dit wil waag om so 'n boek uit te gee. Hy wou nie. Daarop het ek André se adres in Parys by Gladstone gekry en aan hom geskryf. So het *Lobola* by ons beland. (Nasionale Handels-drukkery wou die boek nie eens druk nie maar die *Cape Times* het — weliswaar op grond van Gladstone se aanbeveling — ingewillig om dit te produseer.)

Ons het alreeds in die vorige jaar (1961) voorbrand gemaak — onwetend, natuurlik — met die uitgee van Van Wyk Louw se *Vernuwing in die prosa*, wat 'n soort strydboek vir die prosaskrywers was (soos *Berigte te velde* en *Lojale verset* dit in die dertigerjare vir die digters was.) Ek dink jy het daar die eerste keer behoorlike erkenning gekry, asook Jan. Daarby het Leon en ek natuurlik die meeste van die skrywers persoonlik geken. Hierna het die ander skrywers na ons begin kom, ons het Jan se *Een-en-twintig* by Balkema oorgeneem — tesame met 'n klompie ander bundels, onder meer Blum, Ina Rousseau en Ernst van Heerden — en van toe af was ons gelukkig om 'n hele klompie Sestigters te kry wat manuskripte aan ons gegee het. Ons het werke van verskeie Sestigters (hoewel nie naastenby almal nie) uitgegee, o.a. van jou, André, Jan, Bartho, Fanie, Breyten (een bundel). Voordat 'n mens hierdie lys volledig kan maak, sal jy eers vir jouself duidelikheid moet kry wat 'n Sestiger presies is!

E.L.: Hoe het jy dit reggekry, Koos? As 'n formidabele sakeman moes jy tog 'n kans gewaag het. Was dit jou liefde vir die ernstige eksperimentele werk wat jou laat besluit het om julle bestaan op die spel te plaas? Of het jy gevoel dat julle suksesvol genoeg was om "nuwe" werke uit te gee? D.w.s.: was daar geen risiko nie?

Koos Human: Daar was natuurlik 'n risiko, maar op die keper beskou was al hierdie boeke ook goeie beleggings. Feitlik almal is herdruk, dikwels talle kere. Daar het ook 'n verandering aan ons universiteite gekom — en weer dink ek Van Wyk Louw se boek het 'n groot rol gespeel. Die jonger skrywers se boeke is in 'n groter mate voorgeskryf as tevore en ons het dus, buite die publiek om, ook 'n afset gehad op die voorgeskrewe mark.

Polemieke het natuurlik ook gehelp — soos jy goed weet.

E.L.: Wat is die waarheid in verband met die relletjie oor Breyten? Ek dink dit gaan oor 'n brief in *Die Burger*. Ek is nie seker nie.

Koos Human: Ek kan nou nog nie die volle waarheid vertel oor die relletjie rondom Breyten en die brief in *Die Burger* nie — altans nie swart op wit nie. Wat ek wel kan vertel, is die volgende: Die CNA-prys is aan Breyten toegeken vir *Die huis van die dowe*, een van ons uitgawes. Toe John Vorster dit hoor, was hy woedend en hy het alles in sy vermoë gedoen om te keer dat die prys toegeken word. Hy het op almal druk probeer uitoefen, ook op Opperman. Een aand was Nakkie en ek met J.J. Spies en sy vrou in Opperman se huis, toe bel Vorster. Hy het 'n ellselange gesprek met Opperman gevoer. Op die ou einde het Opperman hom feitlik beledig deur te sê hy bespreek nie poësie met 'n leek nie. Vorster het in elk geval beweer dat Yolande nie die probleem is nie — "sy kan by my kom bly," was sy woorde. Maar Breyten moes gearresteer word, het hy gesê.

Kort daarna was ek in Parys waar ek Breyten en André gesien het. Ek het hulle die hele storie in kleur en geur vertel, waaruit natuurlik baie duidelik geblyk het hoe Breyten se vriende en ondersteuners eenvoudig geweier het om voor Vorster se aanslae te gaan lê en daarop aangedring het dat hy die prys moet kry. Dit geld ook die C.N.A. Hierna draai Breyten toe om, gee 'n onderhoud aan 'n Nederlandse koerant en sê die hele toekenning van die prys is oëverblindery en 'n vorm van omkoperij om hom te probeer oorreed om nie sy sê te sê nie. Hy het herhaal dat hy a.g.v. sy vrou toegang tot Suid-Afrika verbied word. Ons was woedend en het toe die fameuse ope brief aan *Die Burger* geskryf. Daarin het ons gesê dat Breyten agter sy vrou skuil en probeer te kenne gee dat teen hóm gediskrimineer word as gevolg van hâar, terwyl hy op daardie tydstip goed geweet het dat dit nie die geval was nie. Kortom, Breyten het gelieg. Hy is tot vandag toe nog vir ons kwaad oor die brief, hoewel André dit lankal vergewe het. Maar sekere besonderhede in verband met hierdie geskiedenis sal in my eventuele outobiografie verskyn.

E.L.: Ons almal, die skrywers vir Human & Rousseau, vind jou een van daardie rare verskynsels: 'n uitgewer wat behoorlik belese is, wat 'n kennis van die taal en die moderne letterkunde het. Was 'n uitgewery soos Taurus nodig as plaasvervanger vir Human & Rousseau in terme van die "eietydse" behoefte?

Koos Human: Ek sien Taurus nie as "plaasvervanger" vir ons — of enigemand anders — nie. As ek heeltemal eerlik mag wees, moet ek sê dat hulle om 'n verkeerde rede op die toneel verskyn het en om 'n verkeerde rede nog daar is. Daarmee bedoel ek nie dat hulle nie daar behoort te wees nie. Hul vertrekpunt was dat hulle nie kommersieel wou wees nie en dat hulle alleen boeke wou uitgee wat normale uitgewers van die hand wys uit vrees vir sensuur. In die proses het hulle 'n klomp gemors uitgegee wat om literêre redes deur ander uitgewers aangekeur is (vir sover hulle hoegenaamd voorgelê

was.) Die enigste boek waarvan ek weet wat Taurus gepubliseer het omdat dit met die oog op die sensuurbedeling afgekeur is, was André se *'n Droë wit seisoen*, en ek is die skuldige. Die omstandighede is dat hierdie manuskrip voorgelê is kort na die *Magersfontein*-episode wat ons baie geld gekos het. Ek het vir André gesê ek vrees dieselfde lot gaan sý boek tref as *Magersfontein* en ons kan dit geldelik nie bekostig om twee sulke sake na mekaar te voer nie. André het gesê dit is nie nodig om 'n saak daaroor te voer nie, maar ek het baie sterk gevoel dat dit na buitentoe 'n slegte indruk sou maak as ons een skrywer tot die uiterste verdedig en die ander nie. Nie een van ons kon natuurlik weet dat Connie Mulder op die punt was om van die toneel te verdwyn met Lammie Snyman agter hom aan en dat Schlebusch matige hervormings aan die Publikasiewet sou aanbring nie. *Sic habent sua fata libelli!*

Wat ander boeke betref: John Miles is 'n direkteur van Taurus en het 'n lotsverbondenheid. Breyten is daar uit politieke simpatie — hy en Taurus het 'n klap van die Marxisme weg. Vir die res is daar nie, soos ek nou onthou, in Taurus se lys 'n titel wat ons uit vrees vir sensuur afgekeur het nie. **E.L.:** Jy het onlangs vir my gesê dat jy wens dat iemand 'n nuwe uitgewery sal begin wat die "vibes" van die nuwe skrywe kan oordra. Is daar iets omtrent die "nuwe skrywe" wat vir jou vreemd is? Is daar 'n "nuwe skrywe" in ons midde?

Koos Human: Ek sal nie sê ek wens dat 'n nuwe uitgewery begin word nie; wat ek bedoel, is dat daar tussen my (en Leon) en julle Sestigters 'n baie goeie wedersydse begrip was. Ons het op dieselfde manier gedink en dieselfde taal gepraat. Ek dink daar is vandag 'n generasiegaping tussen iemand van my leeftyd en die heel jongstes. Jy kan mense aanstel wat daardie "vibes" kan opvang, maar die skrywer het nog altyd die gevoel dat hy nie met die "baas" praat nie. Daarom dink ek dat 'n ondernemende en verbeeldingryke en vindingryke jong man wat vandag 'n uitgewery begin en "pally-pally" met die heel jongste skrywers is, dalk ver kan kom. Dit is te sê as die jongste skrywers vir hom die finansiële stoot vooruit sal gee wat julle vir ons gegee het. Helaas sien ek nie so iemand selfs in die verskiet nie.

E.L.: Dink terug aan die dae toe julle naby Keeromstraat in daardie doodloopstraat julle besigheid bedryf het. Van my aangenaamste herinnerings gaan terug na daardie dae. Het jy nog 'n verlange terug na daardie plek en die verkwikkende atmosfeer? Alles was só heerlik informeel. Het dit saam met die Ou Kaap verdwyn? Ek weet dat jy in jou huidige Vleispaleis nog dieselfde atmosfeer vir jou skrywers bied. Al wat ek van jou verlang is 'n bietjie nostalgie.

Koos Human: Dit was die bopunt van Keeromstraat self. Natuurlik was daardie dae lekker, veral die parkeerplek vlak voor die deur en die kroeg tien tree daarvandaan. Ek onthou ook dat my kantoor 'n mooi uitsig op die Argieftuin gehad het. Soms het Buck Jones ('n fotograaf vir fotoromans) foto's in die tuin van die Argief geneem. Eenmaal het hy Rie Lindeberg en

Trix Pienaar (wat albei toe by ons gewerk het) geleen om twee kranksinnige vrouens voor te stel wat uit 'n gestig probeer ontsnap. Klouend teen die muur is hulle van agter afgeneem. Dit was lekker dae, soos die "skrywers-huis" in Koffiefontein waarvan Wim Hartman so dramatiese kon vertel.

E.L.: Wat was die naam van die hotel-om-die-draai waar joernaliste soos Malga, en uitgewers, en skrywers, en kritici oor 'n biertjie toekomstige skeppings beplan het?

Koos Human: Daar was twee hotelle om die draai. Die een met Malga en andere was die Drommedaris, ook bekend as Die Drom, Oom Karel of Oom Charlie. Hier het oom Malg, Schalk Pienaar en P.A. Joubert tot laat in die middag gesels. Piet Cillié het ook gewoonlik so teen half-sewe die aand ingespring vir 'n vinnige kap of twee. Ons het in die private kroeg op die eerste verdieping vergader.

Die ander stampek was die Stanley Hotel, net een blok van ons kantoor af. Daar het ons in die lounge gesit. In die kroeg was die kroegman Koos te besig om Vause Raw te bedien, moeilikheidmakers uit te gooi en die gooi-gang oop te hou vir die ouens wat met darts speel. In die lounge het ons gewoonlik ná vyf ontmoet en 'n paar doppe gesteeek voor ons huis toe is. Dikwels het ons ook kerrie en rys in die middag daar geëet. Dit was gewoonlik "The usual Human & Rousseau crowd", soos die eienaar dit genoem het, plus 'n paar ouens van *Die Burger*, *Sarie* en *Huisgenoot* (Kühne, Cronjé, Jorda Louw, soms Fred le Roux en dikwels skrywers). Politici het ook daar gekom. Nico Malan het altyd daar tuisgegaan voordat hy administrateur geword het. Chris Heunis het altyd daar kom sit en drankies maak met sy L.P.R.-kollegas (dit is voor sy dae van roem) en nogal luidkeels oor binnegevegte in die Kaapse Nasionale Party gepraat, vir enige toevallige *Sunday Times*-verslaggewer wat in die nabyheid sou wees om te hoor. Die hotelle bestaan nie meer nie.

E.L.: Al jou skrywers weet dat jy die beste etes by die beste eetplekke aanbied. As 'n gourmet, soos Graham Greene, het jy ook tot die insig gekom dat daar oor die tafel 'n wisselwerking plaasvind.

Noem die beste eetplekke in die Kaap vir jou en jou skrywers. Asook Pretoria, Johannesburg en Durban. Ek dink nie dat Bloemfontein hier 'n ernstige aanspraak het nie. Op hierdie oomblik, natuurlik.

Koos Human: Ek word oud. Ek onthou die ou plekke. Fracarlo (die oue, langs die verdwene Adelphi) met sy heerlike lasagne en afval; die Boulevard waar Graham Greene die droë martini so geprys het en waar Opperman enorme krewes, verskaf deur die mariene wilddief, Mr. X, versind het; Rossi, skamper deur jou behandel in 18-44 — sy dogter verskaf vandag nog in Hildebrand sy onoortroffe canneloni; die Geneva in Claremont, met sy garnale en Geschnäitzeltes mit Rösti ... Die 67 in Durban, waar jy jou naam op die muur geskryf het. Almal verdwene of oorgeneem.

E.L.: Was jy 'n slagoffer van John Vorster se telefoongesprekke aangaande die tendense in die "hedendaagse" lektuur? Moet jy swyg, of kan jy 'n geval

of twee meedeel?

Koos Human: Sien my antwoord oor die Breyten-relletjie. Vorster het nooit direk met my gepraat nie; hy het my wel deur ander probeer bereik.

E.L.: Soos jy weet, het Opperman omtrent ál my romans in manuskriptvorm gelees. In die meeste van my romans het ek iets aan die einde verander op 'n wenk van hom. Wat *Die derde oog* betref, het ek die hele middelste gedeelte verander en sy kritiek in die mond van Ornassis E. oorgebring. In 'n sekere sin was hy 'n mede-skepper en ek voel skatplichtig teenoor hom. Vertel my ietsie meer omtrent die verhouding tussen julle twee: daardie merkwaardige samewerking oor die jare. Presies wáár het hy in die hiërgargie van Human & Rousseau gepas?

Koos Human: Opperman het 'n baie belangrike rol gespeel sedert hy in 1962 'n direkteur geword het. Ek het nog selde iemand teëgekom wat hom so met hart en siel kon inwerp in 'n saak waarmee hy saamwerk. Vir hom was dit altyd 'n geval van alles of niks. Vriende was vriende tot die dood, en vyande insgelyks. Hy was 'n uiters merkwaardige literator. Iemand met baie streng oordeel en suiwer smaak, maar ook iemand wat nie in 'n ivoortoring geleef het nie. Hy het geweet dat dit vir ons net so belangrik is om Dricky Beukes te publiseer as Etienne Leroux, en dat elkeen sy eie standarde het. Hy kon ook bv. insien dat Antjie Krog, met *Dogter van Jefta*, 'n eenmalige bundel geskryf het wat sy nooit weer sou herhaal nie en waarvan dit nutteloos sou wees om te verwag dat sy dit moes hersien. Daarom het hy onmiddellike publikasie aanbeveel. Daarenteen het hy by andere weer ander eise gestel en dikwels herhaalde herskrywing aanbeveel. Ons het baie selde gebots en oor die algemeen goed klaargekom. Daar loop nie nog iemand rond met so 'n agtergrond van private kennis oor die hele Afrikaanse letterkundige gedoeënte nie. Daar is ook nie nog 'n keurder soos hy wat ek vandag kan gebruik, op wie se oordeel ek byna implisiet kan vertrou nie, en wie se opinie vir feitlik alle skrywers aanvaarbaar sal wees nie. Hy het wel 'n paar foute begaan, maar daaroor swyg ek liewer. Ons sou nooit iets doen sonder Opperman (DJO, het almal hom genoem) se medewete en instemming nie.

E.L.: Was hy 'n Godfather, soos jonger skrywers hom genoem het?

Koos Human: My ondervinding was dat mense wat werklik talent het, hom nie as 'n Godfather in die slegte sin van die woord aangesien het nie. Dit was die talentloses, nie net onder jonger skrywers nie, maar ook iemand soos Dirk Richard (en selfs C.M. van den Heever, om ander redes) wat Opperman nie kon verdra nie en hom as 'n soort Godfather aangesien het. (C.M. het hom daardie artikel in *Standpunte 3* nie vergewe nie!) Die jonger mense, soos Fanie Olivier, Antjie Krog en ook jy self en André Brink het die grootste respek vir Opperman se oordeel gehad.

E.L.: Koos, ek weet jy is nie skaam om jou sê te sê nie. Hoe goed skryf die "ernstige" skrywers in Afrikaans deesdae? Oortref die poësie die prosa?

Koos Human: Jy probeer my in 'n hoek kry, nè? Die meeste "ernstige"

skrywers skryf goed. Party word na my mening oorskat, maar ek dink nie dit is gepas vir my om name te noem nie. Hulle is ook nie noodwendig H & R se skrywers nie! Ek dink jy, Wilma Stockenström en Karel Schoeman op jul beste is absoluut in wêreldklas — dit is nie om jou te vlei nie. Breytenbach, dink ek, word oorskat. André is vir my 'n boeiende figuur. Persoonlik dink ek sy werk is soms 'n bietjie sentimenteel, maar dit is altyd boeiend en uitstekend geskryf en hy is so 'n verdomde goeie vakman. En daarby is die feit dat hy in die buiteland so goed ontvang word iets wat mens nie durf ignoreer nie. Om te sê dit is net om politieke redes, is volstruisredenasie. Ek dink dit is een van die grootste swakhede by die Afrikaanse kritici dat hulle eenvoudig weier om hulself te ondersoek en hulle af te vra of die fout dalk by hulle lê en dat André 'n baie beter skrywer is as wat hulle dink. Dit is 'n selfversekerde klomp bliksems. (Terloops, ek dink die ontvangs van Wilma se *Die kremetartekspedisie* is een van die mees vernietigende oordele oor die peil van die Afrikaanse letterkundige kritiek.)

Jy was gelukkig: Die "establishment" het jou nodig gehad om teen André te monster en daarom het hulle jou werk met geweldige oorgawe bestudeer. Ek bedoel nie hiermee dat jy dit nie verdien het nie — inteendeel.

Maar jy het die gelukkige voordeel gehad dat jou werk intrinsiek uitmuntend was, en bowendien baie ernstig bejeën en bestudeer is. Die gevolg was dat die kritiek op jou werk oor die algemeen baie goed is. Wilma se eerste roman het niemand na waarde geskat nie — hulle het gedink dit is sommer 'n digter wat 'n bietjie met die linkeragtervoet skryf. Daarom het hulle haar volgende twee boeke ook nie ernstig bejeën nie. Daardie drie romans is na my mening die enigstes wat naas joune, Karel se vier bestes en *Poppie*, kan staan as die werklike prestasies van die na-oorlogse Afrikaanse romankuns. Ironies genoeg word die belangrikste poësie ook deur 'n prosateur geskryf, nl. Wilma Stockenström.

Ek dink nie die poësie is beter as die prosa nie. In die jare dertig, veertig en vyftig was dit die geval, maar nie meer nie.

E.L.: Hoe voel jy omtrent goeie middelmoet-skrywers? Kan hulle die pieke van die berge bereik in terme van hulle besondere talent? Word hulle in die literêre wêreld misken?

Koos Human: Ek hou van goeie middelmoet-skrywers. Sommige goeie "hoogmoet"-skrywers is ook goeie middelmoet-skrywers, soos Graham Greene. Die spesie is in Afrikaans bra onbekend. Die naaste daaraan is Klaas Steytler. Natuurlik kan hulle die pieke op hul terrein bereik, net soos Gershwin 'n piek op sy terrein is, soos ook *The sound of music* 'n piek op sy terrein is en Beethoven se Negende Simfonie 'n piek op sy terrein. By ons word hulle in die literêre wêreld misken want ons sg. literêre wêreld is seker die mees snobistiese waarvan ek weet. Nie oorsee nie. Daar skryf wysneusige M.A.'tjies nie die koerante vol met hul nuutgelese literêre teorieë nie.

E.L.: Kry H & R elke dag 'n manuskrip in die pos en lees jy elkeen persoonlik?

Koos Human: Party dae verskeie, party dae niks. Dit is onmoontlik om alles te lees. Afgesien van dié wat na spesifieke persone in ons uitgewery gaan (soos kinderboeke en akademiese werke) moet 'n mens nog keurders gebruik. Boeke wat belangrik lyk en waarom òf positiewe òf gemengde verslae ontvang word, probeer ek ook self lees — al is dit in proefstadium. Manuskripte van ons bestaande “voorste” skrywers lees ek in iedere geval ook self, keurder of te nie. Party skrywers is verby die vlak waar 'n mens nog met keurders sukkel.

E.L.: Is daar Afrikaanse skrywers wat hipersensitief is oor die hantering van hul manuskrip? Almal is seker — maar tog, het jy al met 'n skrywer oor 'n manuskrip gebots?

Koos Human: Die meeste skrywers is natuurlik sensitief oor hul manuskripte en party is hipersensitief. Name sal liewers nie genoem word nie. Hipersensitiwiteit is ook iets wat op verskeie vlakke kan bestaan. By sommiges is dit suiwer taalkwessies (dit is ongelooflik hoe koppig party skrywers kan wees oor kennelike foute), by sommiges is dit tipografiese vormgewing, by sommiges is dit stofomslag. By sommiges is dit publisiteit (of gebrek daaraan), soms is daar 'n kombinasie van alles. Die uitgewer se lewe is voorwaar moeilik! Daar is selfs sekere skrywers wat ek nie gelyktydig in dieselfde vertrek kan bring nie. Hoef ek name te noem?

E.L.: Het jou liefde vir Mozart jou gehelp om beter boeke uit te gee?

Koos Human: Nee, maar dit het my dikwels gehelp om my sin vir balans te behou.

E.L.: Het televisie 'n nadelige invloed op boekverkope?

Koos Human: Ek glo nie. Tydskrifte en middagkoerante is die vernaamste slagoffers. In die res van die wêreld is boekverkope eerder gestimuleer deur televisie.

E.L.: Hoe belangrik is 'n boek se voorblad?

Koos Human: Uiteraard belangrik. Party skrywers wil dit maar nie besef nie. 'n Voorblad is 'n plakkaat. Jy moet dit op 'n distansie kan sien, byvoorbeeld as jy van 'n sypaadjie af in 'n boekwinkel se venster kyk. Dan moet die titel en die skrywer se naam baie duidelik leesbaar wees. Dit moet nie 'n atmosferiese “trip” vir die skrywer wees nie. Dit moet 'n boek verkóóp. Helaas sien baie skrywers dit nie so nie, en verwyt ons agterna.

E.L.: Daar is 'n algemene siening dat dit vir skrywers makliker is as twintig, dertig jaar gelede om hul boeke gepubliseer te kry. Stem jy saam?

Koos Human: Ek dink dit was nog altyd vir Afrikaanse skrywers relatief maklik om boeke gepubliseer te kry. Dit hang saam met ons hele kompleks van 'n bedreigde literatuur, 'n bedreigde samelewing, 'n bedreigde beskawing. Daar is ten slotte so min wat goed skryf dat jy maar uitgee wat kom, en jy is bang dat as jy dit van die hand wys, aanvaar die volgende uitgewer die manuskrip. Dit is jammer, maar daar is heelwat waarheid in hierdie stelling.

E.L.: Jy beklee 'n bestuursposisie by Kruik. Vanwaar jou belangstelling in

hierdie wêreld?

Koos Human: Ek was vroeër jare voorsitter van Kruik se musiekkomitee en sedert onlangs voorsitter van die balletkomitee. Die komitees is nou afgeskaf, en ek is lid van die uitvoerende komitee "belas met ballet". Ons gesin was baie musikaal en al die kinders het 'n instrument geleer. Ek was so verwoer dat ek my ingeskryf het as 'n B.Mus.-student aan Wits, maar binne twee weke het ek besef dat ek belangstelling met talent verwar het. Maar my passie vir musiek en die uitvoerende kunste het gebly. Dit is vir my 'n buitengewone uitdaging om deel te hê aan die aanbidding, organisering en finansiering van die uitvoerende kunste. Daarby glo ek dat elke verantwoordelike mens, naas sy dagtaak, ook 'n openbare diens moet lewer. Party mense is lede van skoolkomitees, andere is kerkraadslede, andere dien in die besture van politieke partye, en ek doen my stukkies gemeenskapsdiens by Kruik.

E.L.: Wanneer beoog jy om uit te tree?

Koos Human: Amptelike aftree-leeftyd is by ons 63. Miskien is ek op daardie leeftyd nie meer daar om uit te tree nie. Miskien besluit ek om vroeër uit te tree. Die gedagte aan uittrede is aantrekliker as wat 'n mens dink. Daar is so baie boeke wat ek nog wil lees, so baie musiek waarna ek nog wil luister, so baie plekke wat ek nog wil besoek. En dan dreig ek alle "moeilike" skrywers — en kritici! — daarmee dat ek nog eendag my outobiografie gaan skryf!

E.L.: Wat gaan dan van H & R word?

Koos Human: H & R sal stellig voortbestaan. Die Direksie van Nasionale Boekhandel sal die besluit moet neem. Ek sou dit egter as 'n teken van slegte bestuur sien as H & R tot niet gaan wanneer ek uittree. J.D. Pretorius was altyd beskou as die hart en siel van Tafelberg en toe hy moes uittree, het almal gevra wat gaan word van Tafelberg? Danie van Niekerk, sonder enige vooraf-ervaring in die uitgewerswêreld, het Tafelberg tot ongekende hoogtes gevoer. Ek glo dieselfde sal met Human & Rousseau gebeur.

E.L.: Hoe voel jy deesdae? Rebels? Afsydig en rustig?

Koos Human: Afsydig en soms rustig. Partykeer — veral oor politieke sake — nog hels rebels.

E.L.: Hoe oud is jy?

Koos Human: Tans 53.

E.L.: Is jy bang vir die dood? (Dis 'n vraag wat óók aan my gestel is in 'n onderhoud).

Koos Human: Ek weet nie. Ek het nooit bewustelik daaraan gedink nie. Dalk beteken dit dat ek nie bang is nie.

September 1984